

SZILÁGYI MÁRTON

„Húnyó nép közt Osszián”

Arany János és a *Kosmopolita költészet**

Arany János *Kosmopolita költészet* című verse sokféle hívószót vehet fel manapság az újragondolás számára. Ha azonban a körötte kialakuló polémiát akarjuk megérteni, az másféle értelmezői stratégiát igényel, mintha a versre vagyunk kíváncsiak. A röviden és közkeletűen kozmopolita-vitának nevezett jelenség látványos példája a jelentéses félreértésnek: Arany János versét és a publikálás gesztusát teljesen elvettette (mi több, célzatosan és irodalompolitikai értelemben kihasználta) egy meghatározott irodalmárkör. Ráadásul nem egyszer s véletlenül, hanem huzamosabb ideig és tudatosan. Már Vadnai Károlynak, a *Fővárosi Lapok* szerkesztőjének a verset megköszönő levele is arról árulkodott persze, hogy Arany művét egy irodalompolitikai vitában való, egyértelmű állásfoglalásként értelmezhetik – ám ez még magánlevél volt, s nem a nyilvánosság előtt megfogalmazott értékelés:

Nem tudom eléggé megköszönni szívességét a küldött költeményért, mely – azt hiszem – hatással lesz a mi fiatal költőinknek nagyobbára gyökeretlen, mert idegen szellemén táplálkozó munkálkodására. Én érzem legjobban, hogy mily ritkaság, ha olykor egy igazi magyar tárgyú verset kapok. Tavalý egyik jó tollú írónkat föl is kértem, hogy buzdítsa egy kicsit poétáinkat erősb magyarosságra. A cikk meg volt ígérve, de elmaradt, s ohajtásom magam teljesítém egyes költeményfüzerek ismertetésekor, elaprózott, hatástalan passzusokban. Annál jobban örvendek, hogy most szerencsém lesz egy olyan szellemű költői szózatot közölhetni, melynek hatása bizonyos s mely el is fog hallatszani mindenüvé.¹

Az első döntő lépést aztán Gyulai Pál tette meg, aki akár a vers megírásában, mondhatni, kikényszerítésében is szerepet játszhatott, bár ebbéli szerepét filológiaiilag nem lehet igazolni, ám a vers megszületése előtt publikált irodalompolitikai és kritikai nézetei arra engednek következtetni, hogy közte és Arany között beszédtema lehetett a magyar költészet nemzeti iránya, s ennek veszélyeztetettsége, illetve szükségessége.² Ő már

* A szerző az ELTE BTK 18–19. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. A tanulmány az OTKA támogatásával (K. 108.503) készült (témavezető: Korompay H. János).

1 Vadnai Károly Arany Jánosnak, Budapest, 1878. jún. 22., in ARANY JÁNOS, *Levelezése (1866–1882)*, kiad. KOROMPAY H. JÁNOS, BÓDYNÉ MÁRKUS ROZÁLIA, HITES SÁNDOR ÉS LENGYEL RÉKA, Arany János összes művei 19 (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015; a továbbiakban: AJÖM XIX), 415.

2 Ezt felveti KERÉNYI Ferenc, „Az elmaradt irodalmi nemzedékváltások tanulságaiból”, *Holmi* 15, 4. sz. (2003): 469–477, 475. Erre a gyanúra okot adó adatokat felsorol az új kritikai kiadás is a vers keletkezé-

nem sokkal a költemény megjelenése után a Szigligetiről elmondott emlékbeszédében Arany versére mint tekintélyérvre hivatkozott az „újromantikus” drámaírók elmarasztalása kapcsán: „Nem ok nélkül szólalt föl nem rég Arany János egyik költeményében a kozmopolita költészet ellen...” – s ezután idézte is a vers 20–28. sorát.³ A későbbiekben pedig a hozzászólók a kozmopolitizmus fogalmát mint szitokszót egyre tágabbra szabták, s a minősítést magukra vevő fiatal költők pedig a kettéosztás lehetőségét is vitatták, miközben a másik oldalt s Aranyt is egyre sematikusabban jellemezték, és olyan nézeteket tulajdonítottak a költőnek, amelyeket ő soha nem képviselt. Azaz a vita során a résztvevők egyre kevésbé (vagy talán semmit sem) törődtek az Arany-vers bonyolult poétikai felépítésével és személyes jellegével.⁴ A végén aztán a diszkurzusba már például az antiszemitizmus kategóriája is belefért (természetesen a kozmopolitizmust azonosítva a magyarságtól idegennek tekintett zsidósággal).⁵ Arany versében ez persze nemhogy nem volt kifejtett intenció, de még csak erre utaló elem sem található benne. Ha a vers eredeti szövegkörnyezetére figyelünk (ez a *Kapcsos Könyvbe* foglalt *Őszikék* ciklust jelenti), amely nem volt ismeretes a korszakban, s a külön publikálás miatt ez nem is volt érzékelhető, akkor a költemény egyáltalán nem preskriptív állásfoglalásként mutatkozik meg, hanem egy alanyi érdekű beszédhelyzet kifejeződéseként.

Ez ragadható meg a fennmaradt kézirat jellegében: a *Kapcsos Könyv* eredetileg tisztázatok összegyűjtésére szolgált, így érdekes, amikor egy versnek mégis itt tudjuk megragadni a javításokban felbukkanó, korábbi változatait. A verskézirat fogalmazványszerűséget és tisztázati szándékot egyesítő mivoltára is van a *Kapcsos Könyvben* néhány, igaz, nem túl sok példa – a *Kozmopolita költészet* nem tartozik ide. Ezért is különösen figyelemre méltó a kézirathoz fűzött, a szerzőtől származó egyik glossza (ez nem volt része az egykorúan publikált változatnak). Ebben Arany a két utolsó sor „eredeti conceptus”-át adta meg, a következőképpen: „...fajtám korcsa: / Kosmopolita cigány”.⁶ Ennek a bejegyzésnek a legnagyobb figyelmet Szörényi László szentelte egy újabb, rövid elemzésében, ám az nem világos, miért vélte úgy, hogy ezt a kiegészítést Arany „minden valószínűség szerint a Vadnai Károlynak átküldött változat nyomtatásban való megjelenése után” tette.⁷ Szörényi akár arra is gondolhatott – bár ez, mivel ezt nem fejtette ki,

se kapcsán: ARANY János, *Kisebb költemények 3. (1860–1882)*, kiad. S. VARGA Pál, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 855–856.

3 GYULAI Pál, „Emlékbeszéd Szigligeti felett”, *Kisfaludy-Társaság Évlapjai: Új folyam* 14 (1878–1879): 196–215, 215. A vita későbbi szakaszait az új kritikai kiadás vonatkozó jegyzetei foglalják össze: ARANY, *Kisebb költemények 3.*, 857–861.

4 Reviczky Gyula válaszerse kapcsán, s Reviczkyt a középpontba állítva tekinti át a vitát: REVICZKY Gyula, *Összes verse: Kritikai kiadás*, kiad., jegyz. CSÁSZTVAY Tünde, 2 kötet. (Budapest: Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2007), 2:903–907.

5 Ezt a folyamatot részletesen bemutatta: KOMLÓS Aladár, „A »Kozmopolita költészet« vitája”, *Irodalomtörténet* 41, 1–2. sz. (1953): 78–193.

6 Ez a glossza az új kritikai kiadásban is csak lapalji jegyzetként van közölve: ARANY, *Kisebb költemények 3.*, 257.

7 SZÖRÉNYI László, „...fajtám korcsa: Kosmopolita cigány”, in SZÖRÉNYI László, *Toldi uram dereka: Arany Jánosról*, Magyar esszék, 219–225 (Budapest: Nap Kiadó, 2018), 219.

csak sejtés –, éppen az bizonyítja a bejegyzés publikálás utáni mivoltát, hogy a glossza nem volt benne a közlésben. Ez azonban nem kétségbevonhatóan érv, mivel nem ismerjük azt a kéziratot, amely a *Kapcsos Könyv* alapján készült, s amelyet Arany elküldött a *Fővárosi Lapok*nak, így nem tudhatjuk, hogy ez tartalmazott-e ilyesmit vagy sem. Mert elképzelhető az is, hogy Arany a már korábban glosszával ellátott verset a glossza nélkül másolta le, de az is lehet, hogy a beszúrást a közlés során hagyták el belőle. Nem tudjuk. Vagyis Szörényi kijelentésére én filológiai bizonyítékot nem látok, s az új kritikai kiadásban S. Varga Pál sem állított még csak hasonlót sem. Igaz, az tagadhatatlan, hogy a bejegyzés rejtélyes: nem világos, miért látta Arany szükségét rögzíteni a korábbi változatot, ráadásul korrektúrajellel, amely a bevett praxisa szerint beszúrást szokott jelenteni, s egy olyan gyakorlott szerkesztő, mint Arany, ezt nem szokta elrontani (ezt a lehetséges intenciót egyébként az új kritikai kiadás nem érvényesítette...)⁸

Szörényi kérdésfelvetését azonban érdemes megfontolni. A vers a költői szerepértelmezésnek kétféle, vagylagos lehetőségét állítja, amelyet a vers négy utolsó sora fogalmaz meg határozottan. Az egész utolsó versszak így hangzik:

Oh, ha méltóbb s új kobozzal
A megifjodott hazát
Zenghetném még Homérosszal;
Ne csak mindig panaszáat!
De legyek, ha veszni sorsa.
Húnyó nép közt Osszián,
Inkább, hogysesm dalok korcsa:
Közönyös hármóniám.⁹

Mivel az előbb már említett marginális glossza révén rendelkezésünkre áll a korábbi kidolgozás is, jól látszik, hogy Arany mennyire koncepciózusan módosította ezeket a sorokat. A korábbi változatban még kétféle költői szerepértelmezés kontrasztja jelent meg: „Osszián” jelzi az egyiket, s a „Kosmopolita cigány” a másikat. Ez utóbbi nyilván nem etnikai értelemben, hanem foglalkozást jelölő mivoltában került be a vers első kidolgozásába, s eszerint a bérért muzsikáló zenészt kívánta jelölni, aki mindig annak játszik, aki fizet neki, s mindig azt, amivel megbízták.¹⁰ Nyilván nem független ez az értelmezése a muzsikus cigányságnak attól a jelenségtől, amely már a 19. század második felétől megfigyelhető: bizonyos cigányzenészek ugyanis megpróbáltak nyugat-európai karriert csinálni, s ez nem is volt sikertelen törekvés.¹¹ Arany tehát kezdetben azt a

8 Csak lábjegyzetben vetem fel azt a lehetőséget, hogy textológiailag elképzelhető lett volna más megoldás. Például, ha a két versszöveget (az eredeti „conceptus”-t tartalmazó változatot és a végleges verziót) egymás után, teljes terjedelmében főszöveggént közölnénk. Persze ennek is vannak vitatható elemei (az eredeti „conceptus” soha nem jelent meg önálló versként, a másik viszont már Arany életében), de talán lennének előnyei is.

9 ARANY, *Kisebb költemények* 3., 257.

10 Erre már utalt KERÉNYI, „Az elmaradt irodalmi...”, 475.

11 Erre az összefüggésre Szörényi több példát is hozott: SZÖRÉNYI, „»...fajtam korcsa...«”, 221–222. A cigányzene nyugat-európai exportjának korai kísérletéről, Vahot Imre 1840-es évekbeli, egyébként akkor

képzetkört folytatta, amely Vörösmarty Mihály *A vén cigány* című költeményének szcenikájában is feltűnik: ez a vers ugyanis egy dialogikus szituációt mutat be, a nótát megrendelő lírai én és az utasításokat követő, néma cigányzenész kettősében, híven a „cigányozás” (azaz a cigányzenére való mulatás) 19. századi társadalmi gyakorlatához.¹²

Ehhez mérten azonban a végleges változat erőteljesen módosítja a szembeállítást: Osszián említése megmarad, vele kontrasztban azonban már nem költői szerep egy másik, ezzel összemérhető változata, hanem a lírai én „verse” szerepel mint lehetséges „korcs”, azaz a vers végpontja visszavezet a szubjektív, önreflexív helyzet-meghatározáshoz. Ez a megoldás még inkább oldja a választható szerepek kettősségében rejlő, előíró jelleget, s a személyes választást a létrehozott műnek és a lehetséges befogadónak a viszonyába helyezi át. Osszián említésének egyrészt a korábbi magyar költészet, másrészt Arany korábbi életművének a kontextusában van egy határozott értelmezési tradíciója: egy olyan költői beszédhelyzetet érzékeltethet az említés, amely a költői megszólalás közösségi befogadásának a biztos reménytelenségében születik – a népéből utoljára maradt költő múltidéző szavait már nem képes visszaigazolni és magáévá tenni a közönség.¹³ Arany számára is bizonyosan ezt jelentette itt a legendás gael dalnok neve: erre utal a „húnyó nép közt” szintagma felbukkanása Osszián neve előtt a versben. S még inkább az előző sorokban említett Homérosz jelenlétével együtt: ezzel ugyanis a költemény felidézi Homérosz és Osszián szembeállítását, amelyet Arany korábban az *Ősszel* című versében rajzolt föl, s ilyenformán a *Kosmopolita költészet* az életmű egyik jelentős, az 1850-es évekből származó darabjára tett visszautalásként is felfogható. Még inkább erősítve ezzel az intratextuális utalással a vers személyes tétjét. Ám nem ez az egyetlen kapcsolat a *Kosmopolita költészet* és az életmű korábbi darabjai között. Tartalmilag és érzelmileg ugyanis ez a költemény *A költő hazája* című vers újraírásaként is felfogható (ez utóbbi szöveg a *Kisebb költeményekben* már benne volt), s ez az eljárás hasonlít a *Kapcsos Könyvbe* foglalt ciklus és a korábbi életmű közti szövegek közti kapcsolatok egyéb megoldásaira: gondoljunk csak arra, ahogyan a kései *Epilogus* visszautal az 1850-es évek egyik jelentős versére, a *Visszatekintésre*.¹⁴ Ennek a szerves kapcsolatnak a felismerése és számontartása esetén a *Kosmopolita költészet* egykorú fogadtatása aligha lehetett volna olyan viharos, hiszen *A költő hazája* című versben megfogalmazott lírai pozícióhoz képest ez utóbbi költemény igen kevés újdonságot mond el. Legalábbis semmi botrányos vagy más számára kötelezően feladatkielölő jellegűt. Persze egy valami kétségtelenül felerősödött ebben az újabb versben. Ezt Szö-

meg nem valósult vállalkozásáról lásd bővebben: SZILÁGYI Márton, „Vahot Imre, az irodalmi vállalkozó: Dalidók az 1850-es, 1860-as években”, *Irodalomismeret* 21, 1. sz. (2019): 29–49. Különösen: 30–32.

12 Erre meggyőzően hívta fel a figyelmet: GINTLI Tibor, „Kollokvialitás és pátoz”, in *A vén cigány: A Székesfehérvárott és Kápolnásnyéken 2011. április 20–22-e között rendezett A vén cigány-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*, szerk. FÜZFA Balázs, *A 12 legszebb magyar vers 10* (Szombathely: Savaria University Press, 2012), 82–88.

13 Erről bővebben HARTVIG Gabriella, „Ossian in Hungary”, in *The Reception of Ossian in Europe*, edited by Howard GASKILL, *The Athlone Critical Traditions Series: The Reception of British Authors in Europe*, 222–239 (London–New York: Thoemmes Series, 2004).

14 Ez utóbbi megoldásról lásd SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?": Arany János költészete (Budapest: Kalligram Kiadó, 2017), 272.

rényi László így fogalmazta meg egy régebbi tanulmányában: a *Kosmopolita költészet* „olyan szentenciózus megfogalmazásokat tartalmaz, amelyek az öreg költőt a nemzet-haláltól való félelmének kerekébb megfogalmazására sarkallják, mint korábban”.¹⁵ Homérosz és Osszián kettőse ugyanis nem elsősorban (vagy kizárólag) kétféle költői alkat tipológiájaként fogható föl: sokkal inkább a költői lét kétféle közösségi viszonyát teszi láthatóvá. A közösségbe beleolvadni képes, a közösségre hatni képes költő mellett így kaphat helyet a költői szubjektumban megvalósuló múltképet csak önmagának képviselni tudó személyiség. S amire Szörényi László előbb idézett tömör megállapításában mint nemzethalálra utalt, így vezethet vissza a lírai szubjektum magányérzetéhez. A személyes szorongás léthelyzete annál is erőteljesebb a versben, mert ott felbukkan a vágy és annak lehetetlensége mint ellentét:

Költő az legyen, mi népe, –
Mert kivágyni, kész halál.¹⁶

Ez a két sor azért igen fontos, mert arra hívhatja föl a figyelmet: a vers egészében a *halál* szó is jelen van, nemcsak utalásként, odaérthető célzásként, hanem szó szerint is, s valóban ez az egyik legfontosabb dilemmája a műnek. S a halál ebben a mondatban nem a közösség pusztulását jelenti, hanem ráérthető a szubjektumra is – vagyis a „kivágyás” az eleve adott keretek közül nem morálisan megítélendő dilemma, hanem a pusztulás lehetősége, ami ugyanakkor nem semmisítheti meg a vágyódást. Érdemes azt is az emlékezetünkbe idézni, hogy a vers első kéziratán a cím még ez volt: „Csak itt-hon” – igaz, ez az első kézirat ma már nem áll rendelkezésre, csak Voinovich Gézától tudunk róla.¹⁷ Ez szintén arra látszik utalni, hogy a személyesség igen komoly szerepet játszott a vers létrejöttében – s az a megoldás, hogy a *Kapcsos Könyv*be való bemásolás során a cím egy többszörösen terhelt, s vádként, szemrehányásként is értelmezhető fogalom lett (s ezt az eredeti címet Arany nem akarta úgy megőrizni, mint a vers lezárásának „eredeti conceptus”-át), viszont az új címbe a fentebb már elemzett eredeti „conceptus” kulcsszava (kosmopolita) épült bele, igencsak alkalmassá tette a költeményt a vitaszituációban való kihasználásra. S ezt a vers értelmezéstörténete jól tükrözi is. Annak ellenére történhetett ez meg, hogy a cím átalakítása nem módosította a vers legfontosabb, szubjektív kiindulását, a többszörös, s körkörös a lírai én korlátozott lehetőségeihez való visszatérést. Arany alighanem igen pontosan foglalta össze versének személyes tétjét a Vadnai Károlyhoz intézett kísérőlevélben: „Őn látni fogja, hogy nincs benne semmi támadás, senki ellen, csak egy lelkemből önkint felszakadt fájdalmas szózat, annak láttára, hogy ujjabb költőink a nép-nemzeti nyomokat kerülni

15 SZÖRÉNYI László, „Epika és líra Arany életművében”, in SZÖRÉNYI László, „Multaddal valamit kezdeni”: *Tanulmányok*, JAK Füzetek 45, 164–207 (Budapest: Magvető Kiadó, 1989), 204.

16 ARANY, *Kisebb költemények* 3, 254.

17 Uo. A kézíratra vonatkozó ismereteink forrása: ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 539.

[?] látszanak, s bizonyos cosmopolitaságban tetszelegnek.”¹⁸ Hiszen ne feledjük: a versben megjelenített és megképződő, megszólított persona is inkább egy grammatikai pozíció („Légy, ha birsz, te »világ-költő«!”), mintsem azonosítható személy. Nem is nagyon lehet másként, Arany ugyanis nem volt nyilvános vitapozícióban senkivel a költészet mibenlétéről és kívánatos irányáról. Komlós Aladár joggal hívta fel a figyelmet: Arany „nemigen ismerte a 70-es években fellépő fiatal költőket, csak a fiától és Gyulai-tól kapott talán nem egészen tárgyilagos információk alapján ellen emelte ellenök a súlyos vádat”.¹⁹ Persze, tegyük hozzá, a fentebbi fejtegetés értelmében még az is kérdéses, „súlyos vádat” emelt-e Arany bárki ellen, s nem egy önmagával folytatott belső vita le nyomata-e inkább a *Kosmopolita költészet*?

A *Fővárosi Lapok*nak elküldött vers²⁰ kísérőlevelében van egy olyan utalás is, amely első pillantásra tán nem is tűnik különösnek, pedig semmiképpen nem tartozik bele az Arany műveltségéről, olvasottságáról kialakított, közkeletű képbe. Arany János Vadnai Károlyhoz írott, 1878-as levelében olvasható ugyanis a következő mondat: „Azt hittem, hogy a költészet nemzetisége mellett kötelesség s legillőbb fölszólalni nekem, ki még ez irány utolsó Mohikánjakép a földön járok.”²¹

Az „utolsó mohikán” szintagma intertextuális utalás, s az indiánregények világát hozza be a levélbe, nevezetesen James Fenimore Cooper *Az utolsó mohikán* című regényének a címét idézi föl, amely már 1845-ben megjelent magyarul, Gondol Dániel fordításában.²² Egy másik levél árulja el, hogy Arany régebről ismerte már ezt a kifejezést. 1859-ben, egy Tompa Mihálynak írott levelében, az utóiratban reagált úgy egy tanártársa távozására, hogy saját magát „utolsó mohikán”-nak nevezte: „Szabó K.[ároly] is irt hogy Enyedre megy Professornak. Ide s tova én leszek itt az utolsó Mohikán.”²³

Az önmagában nem meglepő, hogy Arany ismerte a kifejezést, hiszen ez – a regény magyar fordításának megjelenése után – hamarosan bevett és gyakran használatos formulává változott. Erre számos példa lenne idézhető, az elterjedtségére talán elegendő annak számontartása, hogy a korszak élclapjaiban többször előforduló utalás volt. Az *Üstökösben* például K[aka]s M[árto]n, azaz Jókai Mór egy költeményében (*Toborzó pápai zuávoknak*) bukkanhatunk rá, ráadásul egymásra rímeltetve a „cigány” és a „mohikán” szavakat, ami rímként nem különösebben bravúros, de amúgy – az előbbi fejtegetés értelmében is – érdekes és sajátos képzettársítás.²⁴ A *Borsszem Jankó*ban egy évti-

18 Arany János Vadnai Károlynak, Budapest, 1878. jún. 22 előtt, in AJÖM XIX, 415. Az olvasati bizonytalanság jelzése az eredetiben.

19 Komlós Aladár, *A magyar költészet Petőfitől Adyig* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1980²), 61.

20 A költemény először megjelent: *Fővárosi Lapok*, 1878. június 29., 723.

21 Arany János Vadnai Károlynak, Budapest, 1878. jún. 22 előtt, in AJÖM XIX, 415.

22 James Fenimore COOPER, *Az utolsó mohikán: Angol regény*, ford. GONDOL Dániel, 2 köt. (Pest: Hartleben Konrád Adolf, 1845). Az eredeti regényt 1826-ban adták ki. Erre a kritikai kiadás jegyzetanyaga is utal: AJÖM XIX, 856. A Gondol-féle fordítás második, javított kiadása 1873-ban jelent meg Ráth Mórnál.

23 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. [ápr. 17.], in ARANY János, *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ Márkus Rozália és JANKOVITS László, Arany János összes művei 17, 294–298 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 298.

24 „Montebello úr sem cigány / Ő ott »utolsó mohikán«.” K-s M-N, „Toborzó pápai zuávoknak”, *Az Üstökös* 5, 2. félév, 7. sz. (1862): 1.

zeddel később egy Monokles nevű szerző neve alatt megjelent satirikus cikkben bukkan fel a kifejezés.²⁵ A *Hazánk s Külföld* című lapban 1867-ben Deák Ferencet nevezték a „jog utosó Mohikán”-jának.²⁶ Sőt, magának Aranynak a folyóiratában, a *Szépirodalmi Figyelőben* is megtalálhatjuk a szintagmát: Halmágyi Sándor regényének mutatványában is ott van – miközben a regény magyar történeti témájú, ahogyan ezt a közlést megindokló szerkesztői jegyzet (nyilván Arany munkája) hangsúlyozta: „Mutatványul szerzőnek újabb 3 kötetes regényéből, melynek tárgya hazánk legszomorubb korából – a mult évtizedből – van meritve.”²⁷ S zárásul érdemes idézni a századvég egyik legfontosabb regényét, Ambrus Zoltán 1891–1892-ben, a *Magyar Hírlapban*, folytatásokban megjelent *Midás királyát*, amelyben már az „utolsó” jelző is elmarad, miközben a szövegösszefüggésből világos, hogy ez is odaértendő, mert pusztán a *mohikán* szó képes hordozni ezt a jelentést: „S mint egy kis libapásztorlány, szép csöndesen hazaterelte nyáját [Terka kisasszony – Sz. M.]. Mindegyik ajtóban el-elmaradozott egy pár tipegő, totyogó láb, s végre nem maradt más a kíséretében, csak a két mohikán, a Vandrások.”²⁸

Mindezek után – különösen, ha az ember hozzászámítja a számos, itt nem idézett példát is²⁹ – még csak azt sem kell feltételezni, hogy Arany olvasta magát a Cooper-regényt, a napisajtóból és a nem dokumentált közbeszédből egyaránt eljuthatott hozzá a kifejezés. Bár azért ki sem lehet zárni, hogy elolvasta a művet: Arany elképesztő és szerteágazó műveltségének teljességét ugyanis aligha tudjuk részleteiben megragadni. Aprócska adat, s persze nem dönt el semmit, de érdekes: Arany a *Koszorú* című folyóirata szerkesztésének az időszakában bejelölte abban az *Europa* című német lapban, amely az egyik legfőbb bázisa volt a kisebb hírek összegyűjtésében, Cooper nevét. Igaz, ebből végül nem lett magyar cikk, s a bejelölés oka nem az író egyik indián tárgyú regénye volt, hanem a *Stories of the Sea – A Book for Boys* című gyűjteménye, ám ez a kommentár nélküli jelzés mégiscsak Arany érdeklődését bizonyítja.³⁰ Az az asszociációs kör pedig, amely miatt ez a nyilván régebről ismert formula Arany 1878-as levelében előkerült, mégiscsak körülírható: aligha véletlen ugyanis, hogy éppen ennek a versnek a kapcsán éppen ez a szintagma jutott Arany eszébe. Hiszen Cooper regénye végső soron egy archaikus és

25 MONOKLES, „High Life: Egyszerű sportjelentés”, *Borsszem Jankó* 9, 460. sz. (1876): 8. Szent-szivari Monocles mint élclapi figura az arisztokráciát jelenítette meg a lap társadalmi típusai között: vö. BUZINKAY Géza, „A típusteremtő: a Deák-párti Borsszem Jankó”, in *A magyar sajtó története II/2.: 1867–1892*, szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, *A magyar sajtó története*, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 3:198–199.

26 [Szerző nélkül], „Egy hét története: Martius 7.”, *Hazánk s Külföld* 3, 10. sz. (1867): 155.

27 HALMÁGYI Sándor, „Az inség napjai: Regény a mult évtizedből”, *Szépirodalmi Figyelő* 2, 24. sz. (1862): 378–382, 378. Az „utolsó Mohikán” szó szerkezet felbukkanása: 379.

28 AMBRUS Zoltán, „Midás király”, in *Századvég*, kiad. SZALAI Anna, *Magyar Remekírók*, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1984), 585.

29 Az Arcanum számítógépes adatbázisában könnyen kereshető ez a kötött nyelvi formula, s ez alapján bárki számos más példát is találhat az előfordulására.

30 Vö. ARANY János, *Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok I.*, kiad. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016), 180–181. A bejegyzés az *Europa. Chronik der gebildeten Welt* 1863/5. számába történt, s Coopernek egy 1862-ben megjelent könyvére vonatkozik.

természetközeli nép kipusztulásáról szól, amely a modernitás világával találkozva erőszakosan megsemmisül, noha morálisan nem lenne indokolt az eltűnése. A mű keletkezése nem is volt független az osszianizmus közvetítette elégikusságtól, ahogyan erre az anglistikái szakirodalom alapján Ruttkay Veronika felhívta a figyelmet.³¹

Találhatunk egészen közeli példát is Aranyra és a szintagma hangsúlyos helyen való szerepeltetésének a kapcsolatára. Vahot Imre rövidéletű, utóbb Jókai-val együtt szerkesztett, egyébként igen izgalmasan induló folyóirat-kísérletében, az 1851-ben létrejött, s még ugyanabban az évben meg is szűnő *Reményben* jelent meg ugyanis Aranyra egy publikációja. Ez a közlemény az egész pályán társtalannak és szokatlannak bizonyult. A költő itt ugyanis nem saját művet adott ki, hanem mintegy „néprajzi gyűjtő”-ként mutatkozott meg: a *Fábján Pista nótája* két szöveget tartalmazott Nagyszalonta közismert, 1851-ben kivégzett betyárjának tulajdonítva, a másodikat a mellékelt jegyzet szerint maga Fábián diktálta le elfogása után egy „városcselédnek” (értsd: városi alkalmazottnak), „mint ezt közlő bizonyosan tudja”.³² A szövegeket és a jegyzetet legutóbb újra kiadó folklorista, Olosz Katalin úgy értelmezte ezt a megjegyzést, hogy Arany itt voltaképpen saját magára utalt mint „városcselédre”.³³ Ez valóban lehetséges értelmezése ezeknek a soroknak. Megjegyzendő, a szövegközlést Arany csak A. J. monogrammal jelölte, de a folyóirat éves tartalomjegyzéke teljesen kiírta a nevét. Ennek a szövegközlésnek számos folklorisztikai és alkotáslélektani tanulsága van, amelyet inkább más összefüggésben érdemes tárgyalni,³⁴ ám az joggal feltételezhető, hogy Arany kezében járt a folyóirat azon száma, amelynek ő is szerzője volt. Márpedig éppen az ő közleménye előtt volt olvasható Pap Zsiga (a neve így szerepelt a lapszámban), azaz Törökfalvi Pap Zsigmond egy elbeszélése, amely már címében megidézte az „utolsó mohikán” szóképet.³⁵

A novella szerzője is kelthetett érdeklődést Aranyban, hiszen Petőfi személyes barátjáról van szó, akit a költő Szatmárban járva, többször fölkeresett, aki az 1847-es, nagybányai bányalátogatásakor rajzban is megörökítette őt, s ilyenformán a Petőfi-ikonográfia is számon tartja,³⁶ valamint a Szendrey Júliával való megismerkedésnek és a kapcsolat első szakaszának szatmári tanúi közé tartozott, sőt Petőfiéket még a költői

31 A Cooper-szakirodalom Ossziánra vonatkozó részének felsorolását lásd RUTTKAY Veronika, „»Már akár igazi akár ál«: Az Osszián és a naiv eposz problémái”, in *Rejtőzködő Kalliópé: Tanulmányok Arany János Naiv eposzuk című írásáról*, szerk. CSONKI Árpád, Hagyományfrissítés 6, 65–102 (Budapest: Reciti Kiadó, 2018), 84.

32 ARANY János, „Fábián Pista nótája”, *Remény: Szépirodalmi és művészeti folyóirat* 1, 6. sz. (1851): 334–336.

33 *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek: 1912–1919*, A Folklore Fellows magyar osztálya nagyszalontai gyűjtőszövetségének hagyatékából gyűjtötte és kiadja Olosz Katalin (Kolozsvár: Kriza János Társaság, 2018), 81.

34 Lásd KÜLLÖS Imola, „Arany János Dalgyűjteménye és Fábián Pista »nótái«”, *Ethno-lore: A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének évkönyve* 35 (2018), (főszerk. BALOGH Balázs, szerk. ISPÁN Ágota Lídia, MAGYAR Zoltán és LANDGRAF Ildikó): 305–335; SZILÁGYI Márton, „Arany János és a nagyszalontai epikus folklór kapcsolata: Egy néprajzi forráskiadás irodalomtörténeti tanulságai”, megjelenés előtt az Olosz Katalin tiszteletére kiadott emlékkönyvben.

35 PAP Zsiga, „Az utolsó mohikán X.-megyében: Óvilági kép”, *Remény* 1, 6. sz. (1851): 319–334.

36 Erről lásd: ADROVITZ Anna, összeáll., szerk. és vál. CSORBA Csilla, utószó, *Arc poetica: Petőfi Sándor életében készült képmásai* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012), 57–59. A festészeti tanulmányokat is végző Pap Zsigmond festői látásra utaló visszaemlékezését Petőfi külsejéről lásd: HATVANY Lajos, *Így élt*

mézesetek alatt is meglátogatta.³⁷ Petőfinek két, hozzá intézett levele is fennmaradt.³⁸ Pap jelen volt azon a szatmári megyebálon, ahol Petőfi először pillantotta meg a lányt, s ő rögzítette Petőfi állítólagos reakcióját a visszaemlékezésében: „Az a leány az enyém!”³⁹

Maga a novella azért is méltó a figyelemre, mert a közelmúlt Magyarországon játszódik, az első mondatban rögtön rögzítve a cselekmény idejét (1847), s ebben a kontextusban használja az „utolsó mohikán” kifejezést. A meg nem nevezett, de sejthetőleg partiumi vármegyében játszódó történet főhősére vonatkozik a cím utalása, akit táblabíróvá választása után a „liberálisok” jól megrétfálnak és nevetségessé tesznek. Az ugratásban fontos szerepe lesz a főhős román nyelvismeretének, hiszen egy állítólagos román herceget, valójában egy, az ugratásban résztvevő szélhámost kell elkísérnie a megye adminisztrátorának a megbízásából (a megbízás persze nem a főispáni hatáskört betöltő helytettől származik, hanem az ugratás kitervelőjétől). Jól példázza a novella egésze azt a történelemszemléletet, amely az 1850-es években már széles körben elterjedt volt: eszerint ugyanis határozott cezúra van az 1848 előtti és utáni világ között, az előző korszak mindenestül a múltba süllyedt, és „régvi világgá” vált. Ennek talán a legmagasabb esztétikai színvonalú szépirodalmi lenyomata Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című, 1857-ben írt regénye volt.⁴⁰ Arany lírájából, különösen az 1856-ös *Kisebb költemények* anyagából is ismeretes lehet azonban ez a fajta múltszemlélet, amely egyetlen nagy törés mentén osztja két részre a személyes emberi tapasztalatot (a kötet kompozíciójában ez a törés persze Petőfi eltűnésével/halálával és a fiatalság elmúlásának rezignációjával is kontaminálódik).⁴¹

Bár végső bizonyosságot e kérdésben alig remélhetünk, annyi megkockáztatható, hogy Arany figyelmét nem kerülte el ez a novella, s ennek is szerepe lehetett az *utolsó mohikán* szintagmának a levelezésben való későbbi felbukkanásakor. Annyival is inkább, mert a szóhasználat érzékelhetően hasonló múltértelmezésből táplálkozhatott, mint maga a *Kozmopolita költészet*: abból a szorongásból, amely Arany teljes kései életművét áthatotta.⁴²

Petőfi, szerk. KISS József és PÁNDI Pál, kiad. KISS József, 2 kötet. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967²), 1:792. A bányalátogatásról és a Petőfiről készült rajzról: uo., 2:91–92.

37 Vö. visszaemlékezésének vonatkozó részletével: uo., 1:913–915; KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 331.

38 Petőfi Sándor Pap Zsigmondnak, Szatmár, 1847. máj. 28.; Petőfi Sándor Pap Zsigmondnak, Szatmár, 1847. júl. 21., in PETŐFI Sándor, *Levelezése – Függelék: Vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok: Pótlás e kiadás korábban megjelent kötetéhez*, kiad. KISS József és V. NYILASSY Vilma, Petőfi Sándor összes művei 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 65–66, 72–73.

39 HATVANY, *Így élt Petőfi*, 1:904.

40 Erről lásd DÁVIDHÁZI Péter, „Régvi udvarház: történelem és elidegenedés”, *Irodalomtörténet* 54, 4. sz. (1972): 888–903.

41 A kötet kompozíciójáról és kialakulásáról lásd bővebben SZILÁGYI Márton, „Arany János kötet szerkesztési gyakorlata és a Kisebb költemények (1856)”, *Erdélyi Múzeum* 80, 3. sz. (2018): 1–12.

42 A szorongás megnyilvánulásáról a kései versekben lásd SZILÁGYI, „Mi vagyok én?”..., 277–278.